

OSMANLI DEVLETİ'NDE TANZİMAT'DAN SONRA PARLAMENTO DENEMELERİ*

Yard. Doç. Dr. Fatma ÜREKLİ

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Osmanlı devleti, 13. yüzyılın sonlarında bir uç beyliği olarak ortaya çıkmış olup, yöneticilerinin kabiliyeti ve özellikle gazâ ruhunu canlı ve faal tutmaları sayesinde, öteki beyliklerden daha başarılı olmuştur. Oğuz boy teşkilâtının bölüklere ayrıldığı ve her bölüğün, idarecisi olan şahsın adıyla anıldığı bilinmektedir. Söğüt ve civarına yerleşen Oğuzların sağ kolundan Günhan kolunun Kayı boyuna mensup grubun Osman Bey'in adını alması, onun babası Ertuğrul veya dedesi Gündüz Alp'ten daha meşhur olmasıyla açıklanabilir. Osman Bey'in, hemen yanıbaşında bulunan Bizans'a karşı girdiği mücadelelerde başarılı olması, şöhretini arttırmış ve başında bulunduğu siyâsî oluşum, bağımsız bir beylik olarak kendisinin liderliği altında tarih sahnesindeki yerini almıştır. Osman Bey'in aynı statüdeki bir boy beyleri toplantısında başkan seçilmesi, beyliğin başlangıçtaki siyasî niteliğine ışık tutması bakımından ilgi çekicidir. Başlangıçta dağınık ve karışık görünen beylik yapısı, bir beylik ve devlet için gerekli olan düzenli teşkilâtlanma yolunda kısa sürede önemli bir mesâfe katetmiştir (**İnalçık, İA:286-293:Emecen, 1999:8**).

Kuruluş dönemi Osmanlı devletinde yönetim, daha önceki Türk devlet yönetim sistemine benzemekte ve hükümdar önemli konularda tek başına karar vermeyerek, tecrübeli devlet adamlarının fikirlerine müracaat etmekte idi. Daha sonraları bu görev *Divân-ı Hümayûn* denilen meclis (bir çeşit bakanlar kurulu) tarafından yürütülmüştür. Kuruluş ve yükselme devrinde, merkezî bürokrasinin en yetkili kurumu haline gelen *Divân-ı Hümayûn*, Osmanlı idarî başarısının en önemli organı olmuştur (**İpşirli:1999:158; Emecen, 1999:158**). Devlet başkanı olarak hükümdarın, sık sık divan üyelerinin fikirlerine başvurması, devlet idaresinin bir kişinin malı olmadığı anlayışının, bu kurulu teşkil eden üyelerin fikirlerinden yararlanılarak idârenin daha mükemmel şekilde yürütülebileceğinin, başka bir ifadeyle, devlet idaresinde işbirliği ve koordinasyonun ön plânda tutulduğunun açık bir göstergesi sayılabilir. Kuruluş döneminde aslî üyeleri, padişahın dışında *sadrâzam*, *vezirler*, *kadıasker*, *defterdar* ve

* Bu metin, T.B.M.M.'nin açılışının 81. yıl dönümü münasebetiyle Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde 24 Nisan 2001 tarihinde düzenlenen "Türk Tarihi'nde Meclis Geleneği" adlı panelde yapılan konuşmanın genişletilmiş şeklidir.

nişancı olan Dîvân, sadrazamın başkanlığında toplanırdı (Lewis, 1998:368;İpşirli, 1999:163-174). Burada halkın ve devletin bütün problemleri, özellikle timar tevcihleri ve önemli mevkilere yapılacak tayinler de görüşülüp karara bağlanırdı. Şüphesiz verilecek kararlarda son söz hükümdarıydı.

Osmanlılarda vezîr-i âzam ve vezirler hükümdarın birinci derecede yardımcısıydı. *Örfe* dayalı hukuk sistemi, daha sonra yazılı kanun haline getirilmiştir. Devletin genel kanunlarının yanında, her sancak ve kazanın ekonomik ve sosyal durumuna göre özel kanunları vardı. İdarede bütün yetki hukuken hükümdarda olmakla birlikte, onu temsilen Dîvân'ın elinde toplanmıştı. Bu durum, bilâhare mutlak bir merkezî otoriteyi ön plana çıkaracaktır. Ortaya çıkan yeni yapı, devlete merkezî bir karakter kazandırmış, merkezin karar organı olarak da Dîvân-ı Hümâyûn ön plâna çıkmıştır.

14. yüzyılda gücünü artıran devlet, Rumeli'ne geçmiş (1356, Orhan Gazi zamanı) ve gerçek anlamda orada teşkilâtlanmıştır. Aynı zamanda Anadolu'daki diğer beylikler nezdinde de itibarını artırmıştır. 15. yüzyılda merkezîleşmesini ve teşkilâtlanmasını sürdüren Osmanlı devleti, 16. asra gelindiğinde (Kanûnî dönemi), dönemin en güçlü siyâsî teşkilâtı olarak, askerî gücünün yanı sıra, toplumu ilgilendiren konularda da teşkilâtlarını ayrıntılı bir biçimde ortaya koymuştur (Emecen, 1999:12). Bu dönemde gerçekleştirilen fetihlerin en bâriz özelliği gelişigüzel, mâcerâ ve çapul şeklinde olmayıp bir program dâhilinde ve gidilen yerlere yerleşme gayesine yönelik yapılmış olmasıdır. Yeni fethedilen yerlerde âsâyişin, huzurun sağlanmasının yanında, herkese eşit ve âdil davranılmasının da fetihlerde rolü büyüktür. Aynı zamanda yeni ulaşılan ve kurulan şehir ve kasabalarda derhal ilmî ve sosyal kuruluşların faaliyete geçirilmiş olması, Osmanlı sisteminin buralarda kalıcı olmasını sağlamıştır. Bu dönemlerde Osmanlı devleti kavimler, dinler, mezhepler arasında sağlam bir âhenk kurmuş, halk kitleleri arasında hiç bir fark ve tezada izin vermeyerek dünya tarihinde seçkin bir yer edinmiştir.

Yukarıda kısaca izah olunmaya çalışılan Dîvân'ın yanında bir nev'i danışma meclisi görevi yapan *meşveret meclislerinin*, devletin büyüyüp genişlemesine paralel olarak, beylik döneminden itibaren ihtiyaç duyulduğunda toplanması geleneği bulunmakla birlikte, bu meclislerden 16. asır kroniklerinde seyrek bahsedilmektedir. Osman Gazi, oğlu Orhan Gazi'ye vasiyetinde âlimler ile istişare etmesini tavsiye etmişti. Burada üzerinde durulan *meşveret meclisi*, bu usûlün devlet idâresinde belirli kaideler çerçevesinde bir kurum olarak kullanılmasıdır. Meşveret meclisinin daha itibar edilir bir kurum olarak önem kazanması ve sık sık toplanması ancak 17. yüzyıl ortalarına, yani Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarının seyrekleştiği ve eski önemini kaybettiği devreye rastlamaktadır (İpşirli, 1999:187).

Bu meclislerin toplantılarının 18. ve 19. yüzyıllarda, özellikle Tanzimat dönemine kadar düzenli ve sık sık gerçekleştirildiği bilinmektedir.

342 OSMANLI DEVLETİ'NDE TANZİMAT'DAN SONRA PARLAMENTO DENEMELERİ

Başka bir ifadeyle, meşveret meclisleri, Dîvân-ı Hümâyûn'un önemini kaybettiği dönem ile Tanzimat dönemi meclisleri arasındaki zaman diliminde önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu meclisler, önemli ve kritik memleket meselelerini görüşmek üzere padişahın isteği ve sadrâzâmın daveti ile toplanmaktaydılar. Meclislerin gündemindeki konulara baktığımızda, çoğunlukla diplomatik ve önemli iç meselelerle, toplumun genelini ilgilendiren iktisadî ve malî konuları görüyoruz. 17. yüzyılda I. Mustafa'nın (1617-1618, 1622-1623) tahta geçişi ve tahttan indirilişi, Sultan İbrahim'in (1640-1648) tahttan indirilişi, IV. Mehmed'in (1648-1687) tahta çıkarılışı ve tahttan indirilişi gibi çok önemli saltanat değişikliklerinin *meşveret meclisleri* ile karara bağlandığı dikkate alınacak olursa, bu meclislerin önemi daha iyi anlaşılır. Meşveret toplantılarına devlet erkânı ve ileri gelen idareciler katılıyorlardı (kazasker, şeyhülislâm, defterdar, yeniçeri ağası, yüksek seviyeli devlet adamları, yüksek rütbeli askerler) (İpşirli, 1999:187-189).

Bu meclislerde görüşülecek olan konular, uzmanları tarafından teferruatlı bir şekilde ortaya konduktan sonra, tartışmaya açılmakta ve bu esnada devlet erkânı (ricâl) konuyla ilgili olarak görüşlerini beyan ederek, meseleyi enine boyuna tartışmakta ve karara bağlamakta idi. Alınan kararların, özellikle tefrikaya sebep olabilecek nitelikte olanların, ittifakla alınmasına dikkat edilmekteydi. Mesela, I. Abdülhamid (1774-1789) döneminde Kırım'la ilgili bir konu bu mecliste uzun uzadıya tartışılmıştı. Padişahın bu meclise gönderdiği hatt-ı hümâyûnda yer alan, "herkes bildiğini ve düşündüğünü açıkça ve çekinmeden söylesin; meşveretten sonra arkadan konuşulmasın, ona göre karara bağlansın" (İpşirli, 1999:188) cümlesi dikkat çekicidir.

18. yüzyılın sonlarına doğru, Batıda başlayan sanayi devrimi ile hızla ilerleyen teknolojik gelişmelerin ve 1775'te Batıdaki dokuma sanayii, 1800'de demir-çelik ve 1825'te ulaşım sanayii ile gerçekleşen hızlı yükselişin gerisinde kalan Osmanlı devleti, 1789 Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan düşünce akımlarının da dolaylı tesiriyle, yeni çâreler aramaya başlamış ve alınması gerekli tedbirler için III. Selim (1789-1807) yeni bir *meşveret meclisi* oluşturmuştu. Bu çerçevede, karşılaşılan problemlere yönelik çâre arayışları, Osmanlı devletinin demokratikleşme sürecine katkıda bulunacaktır. Bu dönemde, bilindiği gibi, *Nizâm-ı Cedîd* (Karal, C. V/1999:61-73) adıyla bir program yürürlüğe konmuştur. Bu programda dikkati çeken en önemli husus askerî, mâlî ve idârî alanlarda yeni arayışlara ve düzenlemelere gidilmesidir.

Bundan sonra diplomasi ve dış politika alanlarında uluslararası denge siyasetine doğru bir gidiş başlar. Devletin toprak bütünlüğünün korunması amacıyla karşılıklılık esasına dayalı bir diplomasi atağı başlatılır. Londra (1793), Viyana (1797), Berlin (1797) ve Paris gibi Avrupa başkentlerinde dâimî elçilikler açılır (Kuran, 1988;Kuran, 1997:11-20;Karal, C.V/1999:61-73). Bu elçilikler Osmanlı aydınının yetişmesine, yabancı dil öğrenmelerine, çağdaş Avrupa ülkelerinde hüküm süren fikirleri tanımalarına hizmet ettiği gibi, dönüşlerinde memleketleri için Avrupa'ya açılan birer "pencere" olmalarında da önemli rol oynadılar. Böylece, az da olsa, liberal düşüncelerin ülkeye girmesine zemin hazırlanmış olur. Fakat başlatılan bu reform hareketleri,

devletin yapısında önemli bir iyileşme sağlamamasına rağmen, devlet idarecilerinin daha ciddî ve köklü tedbirler almalarına zemin hazırlamıştır. Aynı gayretler II. Mahmud (1808-1839) döneminde de sürdürülmüş ve bazı köklü değişikliklere ve çağdaş bir yapılanmaya gidilmiştir¹. 1838'de, Divân-ı Hümâyûn'un yerine padişahın ve hükûmetin danışma kurulu olarak işlev görecek ve ilan edilmesi düşünülen Tanzimat Fermanı ile girilecek yeni düzende reformların planlanıp uygulanacağı merkez görevini üstlenecek Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (Adalet İşleri Yüksek Meclisi) kuruldu (**Karal, C. V/1999:153**). Asıl vazifesi yasa (kanun, nizamnâme, talimatnâme, kararnâme) tasarılarının hazırlanması olan bu meclis, ayrıca adlî ve idârî yargı fonksiyonuna da sahipti. Tanzimat döneminin kanun tasarılarını hazırlayan bu meclis, daha sonra 1868'de ikiye ayrıldı: Şura-yı Devlet (bugün Danıştay) ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye (bugünkü Yargıtay) (**Ortaylı, 1999:296-297**).

Ayrıca, bu dönemde ilk kez Avrupaî bakanlıklar sistemi getirildi; padişahın ve sadrazamın yetkileri bakanlıklara paylaştırılarak, merkezî hükûmette ihtislaşmaya gidildi (**Karal, C. V/1999:152-153; Lewis, 1998:369**). 1836'da Dahiliye ve Hariciye Nezaretleri kuruldu; dışişleri ve dış ilişkiler kurumlaştırıldı; aynı yıl Maliye Nezareti faaliyete geçti. 1838'de önemli bir değişiklik yapılarak Sadrazamlık makamı Başvekâlet olarak değiştirildi. 1839'da Ticâret Nezareti kuruldu. Burada dikkati çeken husus, bu ıslahat sırasında, Fransa ve İngiltere'nin liberal devlet müesseselerinin örnek alınmış olmasıdır.

1839'da ilan olunan farmanla başlayan Tanzimat dönemindeki (1839-1876)² en önemli gelişme, "meşveret" prensibinin kurumlaşmasıdır. Tanzimat dönemi, merkezde ve taşralarda "meclislerin" ve çeşitli ihtis kurullarının, mahkeme divanlarının teşekkülüne sahne olmuştur. Özellikle, bu dönemde kurulan *taşra meclisleri* ileride siyasî hayatta parlamenter sisteme geçişte önemli rol oynamışlardır (**Ortaylı, 1999:283**).

Tanzimat döneminde, Batı'daki teknolojik gelişmelerin hızla transfer edilmesine, pek çok kurum ve kuruluşların işleyişinde Batı usûllerinden yararlanılmasına çalışılmıştır. Bu dönem, genel olarak batıya açılan bir pencere olarak değerlendirilir. Tanzimat ve Islahat Fermanı'nda (1856), Fransız İnsan Hakları Bildirisi'nin etkisi büyüktür (**Karal, C.VIII/1999:206-207**). Tanzimat Fermanı'nda yer alan bazı hükümlerin, bu bildirinin bazı maddelerinin benzeri olduğu dikkati çeker. Mesela, İnsan Hakları Beyannamesi'nin ikinci maddesinde yer alan ve insanın tabî hakları olarak görülen *hürriyet, mülkiyet ve emniyet* kavramları, Tanzimat fermanında *can emniyeti, ırz, namus ve mal mahfuziyeti* olarak ifade edilmiştir. Diğer maddelerde de büyük benzerlikler vardır.

¹ Sultan II. Mahmut dönemi reformları hakkında bkz. E. Z. Karal, *V*, 143- 164; Kemal Beydilli, "Osmanlı Siyasî Tarihi, Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", *Osmanlı Devleti Tarihi (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu'nun 700. Yılı Armağanı) I*, Editör: E. İhsanoğlu, İstanbul 1999, s. 90- 92.

² Tanzimat Fermanı'nın ilanı ve başlatılan reformlar için bkz. E. Z. Karal, *V*, s. 169 vd.

344 OSMANLI DEVLETİ'NDE TANZİMAT'DAN SONRA PARLAMENTO DENEMELERİ

Tanzimat dönemi reformlarının, bütün eksiklik ve yetersizliklerine rağmen, okumuş, idealist ve dinamik bir yeni kuşağın, farklı fikirlerin ve değişik ideolojik yaklaşımların ortaya çıkmasına vasıta olduğu, meşrutiyet döneminin ve parlamenter sistemin alt yapısını hazırladığı söylenebilir. Bu çerçevede, Tanzimat'ın Meşrutiyet'e etkileri kısaca şu şekilde özetlenebilir:

1) 1830'lardan sonra Avrupa'ya ilk defa tahsile öğrenci gönderilmeye başlanmıştır (**Karal, C.V/1999:206-207**). Böylece, Avrupa'da öğrenim gören ve Batı'daki anayasal hareketleri yerinde inceleyen, Osmanlı İmparatorluğunun kötüye gidişinin durdurulmasını parlamenter sistemde gören ve adlarına Sultan Abdülaziz döneminde “*Yeni Osmanlılar*” ve Abdülhamid devrinde ise “*Genç Osmanlılar*” olarak şöhret kazanan aydın sayısının artması, meşrutiyetin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Osmanlı idarî biriminin ve toplumunun değişimi, onlara yeni fırsatlar ve istekler vermiş; ayrıca, Avrupâî eserlerin çevirisi ve taklidi, onların zihinlerine yeni inançların ve fikirlerin yerleşmesine vesile olmuştur³.

Hükûmet faaliyetinin açık bir liberal eleştirisine ve bir meşrutî reform programına ilk kez 1860'lı yıllarda rastlanmaktadır. Bu fikirler önce Şinasi, Namık Kemâl ve arkadaşlarının çevresinde gözüktür ve devrin gazetelerinde biraz ihtiyatlı bir şekilde ifade edilir (**Lewis, 1998:151**). İbrahim Şinasi (1824-1871), 1862 yılında çıkarmaya başladığı *Tasfir-i Efkar* gazetesi ile anayasal yönetim düşüncesini savunur. 1865'ten sonra ise, Namık Kemâl ve Ziya Paşa'nın öncülüğünde yeni Osmanlılar Cemiyeti kurulur. Onlar da yeni bir siyasî sistemin, padişahlığın da korunduğu anayasal bir monarşinin, yani meşrutiyetin Osmanlıların siyasî sistemi haline gelmesini isterler. Yeni Osmanlılar meşrutiyet idaresinin imparatorluğun dağılmasını önleyeceğine ve gayri müslim tebaanın artık özerklik kazanmaya çalışmayacağına inanmaktaydılar (**Kuran, 1997:61**).

2) 1831'de ilk resmî gazetenin çıkmasından sonra, yabancı dillerde eskiden beri yayınlanan gazetelerin yanısıra, yerli gazetelerin sayısının artması; okur-yazar sayısının artmasına, düşününlerin, kafa yoranların tartışma ortamına girmesine yol açmıştır. Neticede, sadece yerli gazetelerdeki fikirler değil, gizli ya da normal yollarla ülkeye sokulan yabancı gazetelerin ihtiva ettikleri fikirler de, halkın beyninde yeni olguların ve meşrutiyet fikrinin oluşmasına vesile olmuştur. Bu sebeptendir ki, kurulan ilk Osmanlı Parlamentosunda basın hürriyeti konusunda önemli kararlar alınmış ve gerçekten çok seviyeli tartışmalar yapılmıştır.

3) 19. yüzyılda dışarıya elçi olarak gönderilen şahısların yazmış oldukları *sefaretnâmeler*, devlet adamlarının aydınlanmasına hizmet ettiği gibi, gidilen ülkenin hukukî, sosyal, iktisadî, ticarî, askerî hayatına dair önemli fikirler vermektedir. Meselâ, Avusturya'ya giden Ebu Bekir Ratıb Efendi, *Sefaretnâme*'sinde, *hürriyet* kelimesini

³ Yeni Osmanlılar hakkında geniş bilgi için bkz. Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi* (Yay: Şemseddin Kutlu), İstanbul 1973; B. Lewis, s.150, 474; E. Z. Karal, VIII; s. 510-513; Enver Koray, “Yeni Osmanlılar”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 547- 565.

kullanırken, aynı zamanda Avrupa hakkında önemli bilgiler vermiştir. Paris'e giden Muhyiddin Efendi, Genç Türkler ile görüştüğünden sonra, onların parlamenter sistem hakkındaki ileri sürdükleri fikirlerin haklı olduğunu, ülke insanlarının dışarıdan giren gazeteler sayesinde bu rejim fikrini benimsediklerini, bu fikri yok etmenin mümkün olmadığını, Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinin bu sistemi kabullendiklerini, Rusya hariç hepsinin parlamenter sistemle yönetildiğini vurgulamaktadır.

4) 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanları doğrultusunda yapılan yenilikler ve bu dönemde kurulan yeni kurumlarla ileriye dönük adımlar atılmıştır. Bunlardan tebaa hakları, mahkemeler, vergilerle ilgili hükümler sonraki dönemde meşrutiyet hükümleri arasında yer almıştır.

5) Tanzimat döneminde 1840'ta kurulan meclisler, taşradaki işlerin yürütülmesinde ve taşranın düzeninde önemli rol oynamışlardır. Memleket meclisleri, *küçük meclis*, eyaletlerde *büyük meclis* adı altında çalışan meclisler 1849'a kadar sürmüşlerdir. Bu meclislere müslümanlar ve hıristiyanlar birlikte katılmaktaydılar (**Özkaya, 1994:303**). 1864 yılında Vilâyet Nizamnâmesi'nin yürürlüğe girmesiyle "idâre meclisleri" oluşturuldu; vilâyet, kaza ve sancaklarda müslüman ve gayri müslimler, ilk kez aynı anda idâreye katılma hakkını elde ettiler (**Karal, C.V/1999:191-192;Ortaylı, 1999:308-309**). III. Selim dönemindeki Meclis-i Meşveret'le başlayan ve modern demokrasilerin katılma organı olan meclisler marifetiyle yönetime katılma hadisesi bu şekilde vilâyet, kaza ve sancakların yönetimine katılma şeklinde ortaya konulmuş oldu. Bu dönem, siyasî katılma sürecini açan ilk adım veya I. ve II. Meşrutiyet dönemlerini hazırlayan bir merhale olarak değerlendirilmelidir. 1877 Meclis-i Mebusan'ına bakıldığında, hem âzanın kompozisyonu, hem müzakere usulü, hem atmosfer olarak vilâyetlerdeki idâre meclisi geleneğinin büyük payı olduğu göze çarpmaktadır. Bab-ı Âli meclisleri, barok devir Avrupa ve Büyük Petro Rusyasındaki *collegiumlar* ve *senato* gibi organlardı. Bunlar, hükümdar veya onun mutlak vekiline bağlı, onun tarafından tayin edilen ve ayrı idarî veya teşriî refomları yürüten, araştıran, eleştiren ve aktif olarak da yürütme kuvvetinin içinde yer alan görevlilerden oluşan kurullardır.

19. yüzyıl boyunca yapılan reformlar ve yasama işlemleriyle, Osmanlı devletine Avrupalı bir devlet şekli ve yapısı verilmeğe çalışıldı. Avrupaî kanunlar ve yargı örgütü, Avrupa tarzında bakanlıklar ve idârî usuller, genellikle Fransız kaynaklarından az veya çok değişikliklerle kopya edilip, padişah *fermanı* veya *hattı* ile ilân edildi. Bu süreç, liberal reformcuların en büyük başarısı olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parlamenter demokrasi, Osmanlı sultanını da bir meşrutî monark haline getiren 1876 Kanun-ı Esasî'si ile en yüksek noktasına erişti.

Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet olarak bilinen devir böyle bir ortamda başlamış ve 23 Aralık 1876'da ilk anayasa hazırlanarak büyük debdebe ve tantana ile halka ilan

346 OSMANLI DEVLETİ'NDE TANZİMAT'DAN SONRA PARLAMENTO DENEMELERİ

edilmiştir⁴. Bu anayasa, liberal, monarşik ve Fransızca yazılmış olmak üstünlüklerini bir araya toplayan 1831 tarihli Belçika anayasasından büyük ölçüde etkilenecek şekilde hazırlandı (Lewis, 1998:163-359). Görüldüğü gibi, Tanzimat ile ülkeye giren yeni fikirler ve reform hareketleri neticesinde, ülkede parlamenter bir siyasî yapı ortaya çıkmış oldu. İlk seçim sistemi de bu anayasa ile başlamıştı.

1876 Kanun-ı Esâsî'si, iki meclisten teşekkül eden bir parlamento kurulmasını öngörüyordu. Biri, seçilmiş temsilcilerden oluşan Meclis-i Mebûsan ve ikincisi, üyelerinin sayısı mebusların sayısının üçte birini aşmamak üzere padişah tarafından atanan Meclis-i Ayan (Karal, C.VIII/1999:244; Lewis, 1998:374-375). Anayasaya göre, iki meclise birden âzâ olunamaz ve iki mecliste de üyelerin yarısından bir fazlası bulunmadıkça oturum açılamaz; padişah, umumî meclisi zamanından önce açıp kapayabilir; açılışa, geçen yılın ve gelecek yılın faaliyetlerine dair bir nutuk söyler; umumî meclis üyeliğine seçilenler veya tayin edilenler yemin ederler (Karal, C.VIII/1999:244).

İlk mebuslar meclisinin seçimi için, geçici bir usul olarak, vilâyet meclisleri üyelerinin seçiminde kullanılan usûle başvuruldu. Seçim yöntemi 28 Ekim 1876 tarihli bir irade ile, sınırlı oy hakkı ve iki dereceli seçim esası üzerine tespit edilmişti. İlk seçimler bu sisteme göre yapıldı: Mebus seçimi için ülke, sancak esasına göre yirmi dokuz bölgeye ayrılmış ve 50.000 erkek nüfus için bir milletvekilliği tesbit edilmişti (Karal, C.VIII/1999:230-232,237; Lewis, 1998:375) (1923'te bu sayı 20.000'e indirildi). Seçimler dört yılda bir olacak, gizli yapılacak, otuz yaşından küçükler ve Türkçe bilmeyenler aday olamayacaklardı. Mebuslar, başkanlık için parlamentoda üç aday gösterecek ve padişah bunlardan birini seçecekti. Ancak, meclis dağıldığı andan itibaren en geç altı ay içinde yeni seçimler yapılacaktı (Karal, C.VIII/1999:255).

Bu şartlara göre yapılan seçimlerde, 56'sı müslüman, 40'ı hıristiyan olmak üzere toplam 96 mebus seçilmiş ve padişah tarafından atanan 38 ayanın katılımıyla oluşan Umumî Meclis 20 Mart 1877'de, Dolmabahçe Sarayı'nda törenle açılmıştır. Sultan Abdülhamid, meclisin açılış nutkunda, ilk defa olarak toplanan umumî meclisi açmaktan duyduğu memnunluğu belirttikten sonra, devlet idâresinin esasının adalet olduğunu, Osmanlı tebasının din ve mezhep hürriyetini altı yüzyıldan beri muhafaza etmiş olmasının bu sayede mümkün olduğunu vurgulamakta idi (Karal, C.VIII/1999:232-233,237)⁵. Meclis, katılımcılık açısından her dinî ve etnik grubu bünyesinde barındırıyordu.

E. Z. Karal, kurulan bu ilk parlamentoyu şu cümlelerle anlatmaktadır:

“Âyan toplantıları gizli, mebuslar meclisi toplantıları ise açıktı. Mebuslar, genellikle vilâyet meclisleri arasından seçilmişti. Bu sebeple memleketin eşrafını temsil

⁴ Kanun-ı Esasî ile Mithat ve Sait Paşaların tasarıları ve yapılan son görüşmeler hakkında bkz. E. Z. Karal, VIII, s. 219-223.

⁵ B. Lewis eserinde seçilen mebusların sayısını 120, ayanın sayısını ise 25 olarak vermektedir (s. 166).

ediyordu. Varlıklı ve kültürlü idiler. Mahalli problemlerin yanında devletin genel problemlerini de kavramış bulunuyorlardı. İmparatorluk idâresinde bir misyona sahip olduklarına inanmakta idiler. Gerçekte teşkil ettikleri meclis, tarihin en büyük demokratik tecrübesini teşkil etmekte idi. Bu tarihe kadar dünyada dar hudutlar dahilinde, millî bünyeye sahip memleketlerde bu kabil meclisler kurulduğu çok görülmüştü. Fakat ilk defa, üç kıta üzerinde Yanya'dan Basra'ya, Van'dan Trablusgarb'a kadar uzanan topraklar üzerinde yaşayan çeşitli ırklara, dinlere ve mezheplere bağlı toplulukların temsilcileri biraraya gelmişti. Her biri meclis çalışmalarına başlamadan önce şu şekilde yemin etti: Padişahıma, vatanıma ve Kanun-u Esasî hükümlerine, bana verilmiş olan vazifeye saygı gösterip aksine hareket etmekten sakınacağıma yemin ederim” (Karal, C.VIII/1999:233-234).

Bernard Lewis ise, meclisi, “sultanın kendi rejimine liberal ve demokratik bir hükümet görünüşü verecek ve yapmayı uygun bulduğu her şeye görünüşte halk desteği ve hukukî geçerlik sağlayacak bir kukla meclis ihtiyacına cevap verir görüyordu. Fakat bu uysal ve tecrübesiz milletvekilleri topluluğu bile kendine özel bir canlılık göstermeye başladı” (Lewis, 1998:166) şeklinde bir değerlendirmede bulunmaktadır.

Meclisin çalışmaları 28 Haziran 1877'ye kadar sürdü. Bu süre içinde hükümet tarafından getirilen teklifler ile kanun tasarıları incelenerek karara bağlandı. Bu tekliflerin önemlileri, Karadağ'ın toprak istekleri ve İstanbul Konferansı'nda büyük devletlerin temsilcileri tarafından tesbit edilen esaslarla, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açması hususundaki tebliğin incelenmesinden ibarettir. Karadağ'ın istekleri mebusların çoğunluğunun oyu ile reddedildi. Aynı şekilde, İstanbul Konferansı'nın teklifi de reddedildi.

Kanun ve nizamlara gelince; bunlar meclis iç nizamnamesi, vilâyetler teşkilâtı kanunu, İstanbul belediyesi kanunu, vilâyetler belediye teşkilâtı kanunu, basın kanunu, sıkıyönetim kanunu ve bütçe kanunundan ibaretti.

Rusya'nın Osmanlı devletinde hıristiyanlara zulüm yapıyor bahanesiyle savaş açtığına dair tebliğ, 25 Nisan 1877'de okunduğu zaman, mecliste büyük bir heyecan meydana geldi. Mebuslar nutuklarında, Rusya'nın bu harekette haksız ve mesnetsiz olduğunu belirttiler (Karal, C.VIII/1999:235).

Basın kanunu da çok hararetli konuşmalara konu oldu. Mebuslar ikiye ayrılmışlardı. Bir kısmı, hükümet tasarısını desteklemekte ve basın özgürlüğünün daraltılmasını istemekte idi. Öbür kısmı ise basını, terâkkinin başlıca âmili olarak görmekte idi. Basın ne kadar serbest bırakılırsa o kadar fayda görülür, tezini savunuyordu. Neticede, meclis hükümet tasarısını bu istikâmette değiştirdiği gibi, mizah gazetelerinin yasa tasarısını da bu istikâmette değiştirdi, hükümetce konulmuş olan maddeyi de tamamen kaldırdı (Karal, C.VIII/1999:236-237).

348 OSMANLI DEVLETİ'NDE TANZİMAT'DAN SONRA PARLAMENTO DENEMELERİ

Birinci Mebuslar Meclisi'nin çalışmalarının, dünya umumî efkârı için bir sürpriz olduğu, Osmanlıların çok geri olduğu ve parlamenter rejime intibak edemeyecekleri yolundaki genel kanaatin sarsıldığına dair yabancı basında haberler yer almıştır. *Times* gazetesinin 14 Nisan 1877 tarihli nüshasında meclis hakkında şöyle denmekte idi (Karal, C.VIII/1999:237):

“Osmanlı memleketlerinde Mebuslar Meclisi kurmanın istenildiği gibi kolay olamayacağı sanılıyordu. Halbuki, bunun tam aksi görüldü. Mebuslar, görüşülen konularda tam bilgiye sahip görünmekte ve çok eski zamandan beri mevcut bir meclis için iftihar vesilesi olacak surette iş görmektedirler. Medenî cesarete gelince, böyle genç bir mecliste az değil belki çoktur”.

Daily News'in İstanbul muhabiri olan Sir Edwin Pears tarafından meclis şöyle tasvir edilmiştir (Lewis, 1998:167):

“Bağdad, Arnavudluk, Ermenistan ve Suriye gibi uzak yerlerden gelen temsilciler ilk kez bir arada toplandılar. Tartışmaları müstesna derecede ilginç ve hatta şaşırtıcı idi. Üyelerinin çoğu kendi bölgelerinde düzeltilmesi gereken ciddi bozukluklardan bahsetmekle beraber, kendi seçim bölgelerinin kötü idâre alanı olarak yalnız olmadığını öğrenmekten de hayrete düşmüşlerdi. Kudüs, Bağdad, Erzurum ve Selânik'i temsil eden üyeler biraraya gelince, baştan başa bütün ülkede idarenin bozuk olduğunu gördüler ve şikayet sebebi durumları ve bunlara çare bulmak için sistemdeki gerekli değişiklikleri açık kalplilikle tartışmaya koyuldular. Milletvekilleri arasında bir çok yetenekli ve kafası işleyen adam vardı... Ülkenin bir ucundan öteki ucuna kadar devlet idaresinin köklü reforma ihtiyacı olduğunu gösteriyorlardı. Meclisin başında başkan olarak, III. Napolyon'un sarayında Türkiye büyükelçiliği yapmış, vaktiyle mükemmel bir Fransız öğrencisi olan ve eğitim bakımından hemen bütün milletvekillерinden şüphesiz üstün bulunan Ahmet Vefik vardı. Fakat resmî ve özel hayatta despotlaşmıştı...”.

Ancak, tarihin akışının Osmanlı lehine olmadığı, bütün toplum müesseselerinin bozulmaya yüz tuttuğu bir dönemde, bu yönetim şekli de, maalesef, bozulmayı durdurucu bir etki yapamamıştır. Ülkenin siyasî ve ekonomik durumu pek iç açıcı değildi. 93 Harbi denilen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşındaki yenilginin ardından, 13 Şubat'ta mecliste heyecanlı ve şiddetli tartışmaların yapılması, gayri müslim temsilcilerin giderek muhtariyet ve bunun gibi isteklerde bulunmaya başlaması üzerine, padişah meclisi (açılışından 10 ay 25 gün sonra) kapatıp anayasayı askıya aldı. Milletvekillerine seçim bölgelerine dönmeleri emredildi (Lewis, 1998:168;Kuran, 1997:265).

Bu dönemde meclisin kapatılıp anayasanın askıya alındığı, basın hürriyetine kısıtlama getirilip, mutlakiyetçi idareye dönüldüğü görüşleri dikkate alınrsa, yeni başlamış olan demokrasi hareketlerinde bir geriye gidış sözkonusudur.

Diğer taraftan, bu dönem içinde Osmanlı memleketinde eğitim, ordu, ulaşım ve haberleşme⁶, alanında büyük hamlelerin başlatıldığı da bir gerçektir. Pek çok modern okullar ve hastaneler ile yeni ve yararlı kurumlar tesis edilmiştir. Eğitim sahasında özellikle modern okulların kurulmasında alınan mesafe, biraz da padişahın, anayasal idare için yeterince olgunlaşmamış gördüğü müslüman halkın eğitilmesindeki hayati zarureti kavramasından ileri gelmektedir. Ülkedeki geniş gayri müslim halk kendi eğitim kurumlarıyla müslüman halkın klâsik eğitim kurumlarından sağladıkları imkânların çok üstünde ve çağdaş bir eğitim imkânına sahiptiler⁷. Bu sebeple açılan bu okulların, II. Meşrutiyet sonrası ve Cumhuriyet devrinin ilk dönemlerine kadar gelecek olan eğitilmiş münevver tabakanın yetişmesinde önemli bir âmil olduğu söylenebilir.

Padişahın Meclis-i Mebusân'ı kapatmasıyla başlayan yeni mutlakiyet dönemi, yönetime karşı İttihat ve Terakkî Cemiyeti etrafında toplanan yeni bir muhalefetin doğmasına yol açmıştı. İdareye karşı düzenli bir muhalefeti temsil eden bu gruplar asker, sivil, müslim, gayri müslim çok çeşitli insanlardan oluşmaktaydı. Bu grupların gerek yurt içinde, gerekse yurt dışında yaptıkları açık ve gizli muhalefet sonunda, padişah 24 Temmuz 1908'de *Kânûn-i Esâsî*'yi tekrar yürürlüğe koyarak, Mebuslar Meclisi'ni yeniden toplayacağını açıkladı. Bu olaya, tarihte *hürriyetin ilânı* adı verilmiştir (Lewis, 1998:210; Moreau, 2000:1203-1204). II. Meşrutiyetin ilan edilmesi, halk arasında büyük bir sevinç yaratmıştı. Her dinî ve etnik gruba temsil imkânı veren bir seçim yapılarak *Meclis-i Meb'ûsân* açılmış ve *Meşrûti* sisteme yeniden dönülmüştür. Bir başka ifadeyle, yeni bir *anayasal parlamenter* dönem başlamıştır.

Bu dönemde yapılan ilk seçime iki parti katıldı (İttihat ve Terakki Fırkası ile Ahrar Fırkası). Seçim sonucunda İttihat ve Terakki mecliste çoğunluğu elde etti. Seçilen 240 mebustan 200'ü müslüman (150'si Türk, Arnavut ve Kürt, 50'si Arapça konuşan memleketlerden), 40'ı ise hıristiyandır (18 Rum, 12 Ermeni, 4 Bulgar, 2 Sırp, 3 Yahudi, 1 Ulah) (Karal, C.IX/1999:62-63).

Mebuslar meclisi 17 aralık 1908'de Ayasofya'ya yakın Adliye binasında parlak bir törenle açıldı (Karal, C.IX/1999:64). Sekiz ay sonra II. Abdülhamid tahttan indirilerek yerine geçen Sultan Mehmed Reşad'la (Nisan 1909) meşrûti idare devam etmiştir. II. Meşrutiyet dönemi olarak bilinen ve 1908'den 1918'e kadar süren bu dönemde parlamentolara İttihat ve Terakki Cemiyeti hâkim oldu. Bu cemiyet gerçekte monolitik bir yapıda değildi⁸. Tam bir fikrî birlik ve bütünlük göstermemekte idi (Karal, C.IX/1999:516-519). Osmanlıcılıktan İslâmcılığa (Karal, C.IX/1999:549-550),

⁶Bu dönemde ulaşım ve haberleşme teknolojisinde alınan mesafe hakkında geniş bilgi için bkz. *Çağını yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devrinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, Haz: E. İhsanoğlu- M. Kaçar, İstanbul, 1995.

⁷Bu dönem eğitim faaliyetleri için bkz. O. Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi, I-II*, İstanbul, 1977; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul, 1980; E. Z. Karal, *VIII*, s. 383-407.

⁸İttihatçılar Türk, Arnavut, Rum, Ermeni, Yahudi, Bulgar...vb. karma bir meclis grubu teşkil etmekteydi. İttihat ve terakki arasında ilk bölünme 1911 Şubat'ında başlamıştır (E. Z. Karal, IX, s.138-139).

350 OSMANLI DEVLETİ'NDE TANZİMAT'DAN SONRA PARLAMENTO DENEMELERİ

Türkçülükten⁹ Batıcılığa kadar uzanan her görüşten insanı bünyesinde barındırmakta ve fikir itibarıyla liberal-ekonomik bir görüntü arzlemektedir.

Genel seçimden sonra, çoğu hıristiyan olmak üzere bir çok mebus liberaller (Ahrar)'in lehinde bir parlamenter muhalefet grubu teşkil etmeye başladı; bu arada bir çok yeni parti kuruldu: Osmanlı Demokrat, Mutedil Hürriyet-Perveran, Ahali (Şubat 1910), Hürriyet ve İtilaf Fırkası (23 Kasım 1909) (**Karal, C.IX/1999:150-151,153**), Fedakâran-ı Ümmet (**Karal, C.IX/1999:74**). Fakat bunlardan hiç biri İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidar tekeline karşı gerçek bir tehdit teşkil edecek güçte değildi. Çünkü, İttihat ve Terakki, parlamentonun her iki kanadına da hâkimdi. Bu sebeple, iktidarı döneminde yapılan değişiklikler, parlamentoyu güçlendirmek, tahtı zayıflatmak amacına yönelikti. Bunun sonucunda yürütme organının zayıflaması, Genç Türklerin pekçoğuna uygun gelmediğinden anayasa mücadeleleri yahut anayasa bunalımı olarak değerlendirilen bir dönem başladı.

Meşrutiyetin yarattığı geçici coşkunluk ve aldatıcı kaynaşma hâli, yerini kısa zamanda yeniden ortaya çıkan ağır iç ve dış meselelere bıraktı. Ülke içindeki partililik ve partizanlık, muhalefet-iktidar çatışmaları had safhaya ulaştı. İttihatçıların, imparatorluk bünyesindeki çeşitli din ve ırktaki değişik unsurları, "Türklük" düşüncesi etrafında birleştirmek ve merkezî otoriteye bağlamak hedefinde takip ettikleri politikalar, bu doğrultuda gerek mecliste ve gerekse mahallî idarelerde görülen uygulamalar, mevcut genel huzursuzluğu daha da arttırdı. Ülkede pek çok yerde isyanlar çıktı. Ardından alevlenen Balkan savaşlarıyla hükümet istifa etti (**Beydilli, 1999:121**).

Bu dönemde İttihatçılara yönelik tek ciddi muhalefet, Aralık 1911 ara seçimlerinde kısa süreli bir zafer kazanan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan geldi. Fakat bu parti, bu durumdan uzun süre yararlanamadı ve Nisan 1912'de yapılan seçimleri tekrar kazanarak iktidara gelen İttihatçılar, fiilî bir diktatörlük kurdular (**Karal, C.IX/1999:160-161**). Balkan yenilgisinden sonra 1912 Ağustos'unda meclis kapatıldı ve bu durum iki yıla yakın bir süre devam etti (**Karal, C.IX/1999:179**). Bu zaman zarfında muhalefet partileri yasaklandı ve parti liderlerinin bazıları sürgüne maruz kaldılar. Mayıs 1914 seçimleri, yalnız bir partinin katılımıyla yapıldı. İttihat ve Terakki, 1918 Mondros Mütarekesi'ne kadar tek parti olarak kaldı¹⁰.

21 Aralık 1918'de VI. Mehmet meclisi feshetti ve sadrazam aracılığı ile hükümet etmeye başladı. Yeni seçimler (Osmanlı döneminde yapılan altıncı ve son genel seçim) Aralık 1919'da yapıldı; 12 Ocak 1920'de toplanan Meclis-i Mebusan 18 Mart'ta kendini tatil etti. 11 Nisan'da da padişah tarafından feshedildi. On iki gün sonra TBMM

⁹ İttihat ve Terakki'nin İslâmcılık ve Türkçülük siyaseti ve bazı devletler hakkındaki düşüncesi ve duyguları için bkz. Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkilâp Tarihi I, kısım I*, Ankara, 1991, s. 345-351, 355-357.

¹⁰ B. Lewis, s. 376- 377; Bu dönemde padişahın meclis üzerindeki yetkisini arttıran değişiklikler (İttihatçıların isteği ve gayretleri neticesinde) 28 Mayıs 1914'te kanunlaştı. Meclisi toplantıya çağırma ve tatil etme, süresini uzatma veya dağıtma yetkisi tamamen padişaha verildi (s.360-361).

Ankara’da açılış toplantısını yaptı. Meclis-i Mebusan feshedilince, Ankara’ya ulaşabilen yaklaşık 90 mebus TBMM’ne katıldı (Lewis, 1998:361).

Netice olarak, Osmanlı’da Tanzimat’tan sonra parlamento denemeleri iki dönemde yaşanmıştır: 1876’dan 1878’e kadar I. Meşrutiyet dönemi ve 1908’den 1920’ye kadar süren II. Meşrutiyet dönemi. II. Meşrutiyet dönemi birincisinden daha uzun sürdü, fakat o da başarısızlık ve hayal kırıklığı ile sona erdi. Bütün bunlara rağmen, 19. yüzyıl reformları ve büyük ümitlerle başlatılan parlamento denemeleri, Atatürk dönemindeki reformlar ve parlamento için halk üzerinde hem birikim sağlamış, hem de zemin oluşturmuştur. Dolayısıyla, hem geçmişteki hayal kırıklıklarının yaşanmaması ve yapılan reform hareketlerinin başarılı olması, hem de tam manasiyle halkın egemenliğine dayalı yeni bir parlamento kurulmasında bu birikim ve denemelerin de payı vardır denilebilir.

KAYNAKLAR

- BAYUR Y. Hikmet., (1991), **Türk İnkilâp Tarihi I**, kısım I, Ankara.
- BEYDİLLİ Kemal., (1999), “Osmanlı Siyasî Tarihi, Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”, Osmanlı Devleti Tarihi (**Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu’nun 700. Yılı Armağanı**) I, Editör: E. İhsanoğlu, İstanbul.
- EMECEN Feridun., (1999), “Kuruluşundan Küçük Kaynarca’ya”, **Osmanlı Devleti Tarihi (Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yılı Armağanı)**, I, Editör: E. İhsanoğlu, İstanbul.
- ERGİN O. Nuri., (1977), **Türkiye Maarif Tarihi**, I-II, İstanbul
- İNALCIK Halil., “Türkler (Osmanlılar)”, **İA**, XII/2.
- İPŞİRLİ Mehmet., (1999), “Osmanlı Devlet teşkilâtı”, **Osmanlı Devleti Tarihi (Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yılı Armağanı)**, I, Editör: E. İhsanoğlu, İstanbul.
- KARAL Enver Ziya., (1999), **Osmanlı Tarihi**, V, Ankara.
- KODAMAN Bayram., (1980), **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, İstanbul.
- KORAY Enver., (1992), “**Yeni Osmanlılar**”, **150. Yılında Tanzimat**, Ankara.
- KURAN Ercüment., (1988), **Avrupa’da Osmanlı İkâmet Elçilerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri (1793-1821)**, Ankara.
- KURAN Ercüment., (1997), **Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, Ankara.

352 **OSMANLI DEVLETİ'NDE TANZİMAT'DAN SONRA PARLAMENTO DENEMELERİ**

KURAN E., (1997), **Türk Çağdaşlaşması**, İstanbul.

LEWIS Bernard., (1998), **Modern Türkiye'nin Doğuşu** (çev: Metin Kıratlı), Ankara.

MOREAU Odile., (2000), "Fransız Belgelerinin Işığında 1908 Jön Türk Devrimi ve Askerî Reformları", **XII. Türk Tarih Kongresi** Ayrı Basım, Ankara.

ORTAYLI İlber., (1999), "Tanzimat Devri ve Sonrası İdârî Teşkilât", Osmanlı Devleti Tarihi (**Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu'nun 700. Yılı Armağanı**) I, Editör: E. İhsanoğlu, İstanbul.

ÖZKAYA Yücel., (1994), "Tanzimat'ın Siyasî Yönden Meşrutiyete Etkileri ve Cemiyet-i İslâmiye Başkan Vekili Muhiddin Efendi'nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31 Ekim-3 Kasım 1989)**, Ankara.

TEVFİK Ebüzziya., (1973), **Yeni Osmanlılar Tarihi** (Yay: Şemseddin Kutlu), İstanbul.